

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ներքնակողմն եկեղեցոյ

Եկեղեցւոյն մէջ պաշտամանց կարեւոր մասերը ըլլալէն զուրս զայն գեղեցիկ վիճակի մը մէջ ներկայացնելու համար ամէն ջանք եղած է ամէն դարու մէջ:

Հին եկեղեցիներուն ներսը պարզ էր, չորս պատերէն զուրս ուրիշ խնողող առարկաներ չկային, ինչպէս որ է Տեկոբոյ հնագոյն եկեղեցին (Չև 29) զոր Հ. Ալիւշան ըստ թէքստիէի կը նկարագրէ «վկայ հնութեան ոճոյն, որպէս և սևահերևեր պարզութիւն ներքնակողման եկեղեցւոյն» (Շիրակ 131):

Ուրբան որ հին եկեղեցիներու պատերը առանց քանդակի և առանց պատկերի են՝ սակայն Տեկոբոյ եկեղեցւոյն չափ հնութիւն ունեցող Չուարթնոց եկեղեցւոյն մէջ գործածուած են արժուեքանդակ խոյակներով սլաներ... Երբ սակայն բրգաւնդական եկեղեցիները սկսան պնտալ մուշակներով, քանդակներով և պատկերներով՝ մեր արգայինք ալ բնականաբար հետեւեցան անոնց որքան որ կարելի էր, թէ և արձանը ի սպառ եկեղեցոյ մէջ կամ խորանին վրայ չընդունեցան, բայց բարձրաքանդակ դէմքեր իրրեւ զարդ եկեղեցւոյն գործածել արտօթեցան: Ռիթերորդ և իններորդ դարու մէջ նկարեալ եկեղեցիները երեցան, ինչպէս որ հին Մաշտոցներու մէջ այդպիսի եկեղեցիներ օծելու մասնաւոր արարողութեան և կանոնի կը հանդիպինք: Անկիրց առաջ ըստ մեր պատմագրութեց թէեւ կային պատկերներ Յիսուսի, Աստուածածնայ՝ բայց այն ընդհանրապէս չէր: Երբ Բիւզանդիոնի պատկերամարտութեան վերջ՝ պատկերայագութիւնը աւելի ընդհանրացաւ՝ մեր նախնիք եկեղեցիներու պատերուն վրայ սկսան նկարել տալ ոչ միայն Յիսուսի, Աստուածածնայ պատկերները, այլ և Առաքելոց Մարգարէից, Մարտիրոսաց և նոյն իսկ թագաւորներու նկարներ:

պատրաստուէր խօսելու՝ շատերը ինձ րոյնմ. — եթէ շահ այնչափ պիտի խնդաւ, որչափ ինչպեցած չես. — Այդ մշանաւոր մարդը սկսաւ մարտիրոսալիբն խօսելու՝ մար ունեղորլմ ակնածելուն մասնաւոր և բաւական յառաջ գծաց պատմութեան մէջ, բայց ունեղորները պազ մնացին, թէպէտ և ինչպիսի շատ մեծ պատրաստութեան մէջ էին. ես ալ ինչպիսի կ'ուզէի՝ բայց չէի կրնարգելա գտնութեցնել ուրիշի գլմքին վրայ կարգաւորած պատրաստութե. ամենքն ալ կը սպասէին բանի մը որ չէր գար և կարծես սպչած էին որ չէր գար, և կը ջանային ամոր պատմաւոր գրտնելու նո յիրաւի պատմութիւնը գէշ յասաց կ'իրթար. խօսողիմ՝ գուեշակամ բուներ և բացարարութիւններ գտնելու ջանքը՝ որ անյաջող կ'անցնէր՝ իր ետանդը կը մեղմացնէին. իր դէմքի արտայայտութիւնը որ մտղին զուարթանութեան հետ չէր ճիւղաշմանք, ամոր սրղիւնքը կ'աւրէր իր ցոյց տուած միղին պատմաւոր. իր ձեւ և իր յղութիւն պէս կապկպուած էր, պատմաւորի մէջ կը պակսէր բնականութիւնը, զոյն, կեանք, Յանկարծ բնղիտակց, ամնամբերութեան բուներ ցոյց մ'ըրաւ և ինչպիսի աղաղակից. — սճ թորցնէր որ իմ միջաներէնոյն խօսիմ. — և հագիւթէ մարը միջաներէնի դարձուց՝ յաջողակ հոյվ որ վիզը առագաստին, սարքերի դէմք մը, սարքերի շիշա մ'աւտաւ, ազատ, սրամիտ, ամենազուարթալի, այնպէս որ միմեծ միքեր ունեղորները միտմանը և բարձր բրքիցիդ իրեն ընկերեցին:

Գուն ալ կենցաղ մէջ հազար մոյցնալիսի դիպուածներու պիտի համղիպիս. վառն զի հազարաւոր կիրթ և յալ գրող իտայացիներ կամ ուրեր խօսած ժամանակ այն սազմապը կ'ունենան իմէ որ միջանցի վտտակամն ունեցաւ, նո տաղանակն պատմաւոր ստիկաւ է. խօսելու և գրելու մէջ այն տարբերութիւնը կայ ինչ որ վարդիւն և քայելու մէջ, ինչպէս ճառք արքերկազմ անմ մ'ալ որ քայած ժամանակ զատա և վայելուչ շարժուծն մ'ուծի, բայց հրք վաղիւր վարժութիւնը քրած չէ՝ առանց թեթիւութեան կը վարզէ, և գուրկ է շտորմալի ձեղէ և շուծէ՝ թիչ որ վարզել յետալ, այսպէս ամէն իտայացի որ իր գաւառաբարբարը միայն վարժութեանը կը խօսի՝ լեզուով ամենայալ քանջալով. եթէ մասնաւոր ուսմամբ մը վարժուած չէ գայն խօսելու, եթէ այս հրաճանգիմ հետ ստացած չէ մասնաւոր պատրաստակամութիւն մը և իտելու համար հարկաւոր եղած մերեմակամ միտմութիւնը, որ յանկարծակամ շարայրել մը կը մտմի, իտիլից պիտի գտնալ ամոնց յատուկ եղած բուներ, իր մտածմամբ բմութիւնը պիտի կերպարամիտիտի, պիտի խօսի ճիւղ լմնիով և տղոյն ոնով և ամէն քայլին երեքալով և ոտմիւէթի մը հանդիպելով:

Թրգմ. Հ. Ա. Յոպստիսեան

Իտալական քերք մը՝ Թուշանեանակի սպանման աքիւ. «Թեղճ Իտալացիներս. ամէն բանի մէջ ետ կը մնանք. ոճը գործութիւն մ'ունէինք՝ որուն մէջ առաջին կը համարուէինք. անոր մէջ ալ հիմակ Հայերը մեղ անցան»:

Ամենահին եկեղեցիներէն մէկն է Աղթամար կղզւոյն Ս. Խաչ եկեղեցին որ դեռ ցարդ կանգուն կայ, բայց մասամբ մը անշքացած այն գեղեցկութենէն զոր կը նկարագրէ թովմա Արծրունին:

Գագիկ թագաւորն Վասպուրականի՝ (908—937) տասներորդ դարուն սկիզբը Աղթամարը ամենայն մասամբ կենդանացնելէ և ամրացնելէ վերջ հոն Մանուէլ ճարտարապետին շինել կու տայ Ս. Խաչ եկեղեցին: Արքայական դրան արուեստաւորները որոնք ամէն տեղերէ ժողովուած էին՝ կ'աջխատակցին Մանուէլի հրամա-

լէն վերջ դուրս ելնէ՝ իր տեսածը պիտի չկարենայ ամենին նկարագրել «Վասն գի են ի նմա ոսկեգարդ գահոյք, յորս բազմեալ երեւի արքայ նազելի ճոխութեամբ, շուրջ զհրեաւ ունելով պատանեակս լուսատեսակս սպասաւորս ուրախութեան, ընդ նմին և դասս գուսանաց, և խազս աղջկանց զարմանալոյ արժանիս . անդէն և սուսերամերկաց հոյլք» և ըմբշամարտաց պատերազմունք. անդ և՛ դասք առիճուց, և այլոց զազանաց, և անդ երամբ հաւուց զարգարեալք ի պէսպէս պաճուճանս, զոր եթէ զամենայնն որ ի նմա գործք ի թիւ

Ձև 31. Աագ կողակ կաթողիկէիս Անտոյ:

նին ներքեւ. եկեղեցին քառակուսի խաչածեւ յատակագիծ ունի. թէ՛ լայնքը, թէ՛ երկայնքը և թէ՛ բարձրութիւնը քառասնական կանգուն է: Պատին թանձրութիւնը «երկու մեծաբայլութեամբ չափով ունի զպարզութեան, զուն անապակ կրոց և քարի, իբրև զհալուածս կապարի և պղնձոյ ընդ միմեանս խառնեալ»: Այդ ընդարձակ եկեղեցին առանց սիւնի կանգուն կը կենայ. զմթէթը բարձր ոսկեգարդ և բասուսանէլ է ըստ պատշէին: Եթէ իմաստուն մէկը, կ'ըսէ թովմաս Արծրունի, ժամերով եկեղեցւոյն մէկ խորանը դիտե-

որ կամիցի արկանել, բազում աշխատութեան պէտք են անձինն՝ և լսողաց», (էջ 332):

Տաճարին դռները երկու մասերու բաժնուած են, բայց երբ զոցուին՝ մէկ կտոր մը կը կարծուի: Ենթերին մէջ զործածուած է մօտ զրեթէ 200, 000 լիտր երկաթ: Տաճարը շինուած է կոփածոյ քարերով որոնք բերուած են Բաղդշու կտստ գիւղէն, որուն ամրոցը կործանեց Գագիկ: Ենթերին որմոյն վրայ քանդակուած են Աբրահամէն սկսեալ՝ մարգարէից, առաքելոց

դէմքերը, նաև երէնքը, թուշուներ և տե-
սակ տեսակ կենդանիներ :

«Իսկ ի չորից կողմանց ի վերայ գա-
գաթան սրբութեանցն ճշգրտագործեալ
զչորից աւետարանչացն պատկերս. որք
արժանաւորապէս իսկ են պսակ ուրա-
խութեան սրբոյ եկեղեցոյ ... Նկարա-
գրեալ է տեսնալըրելով և զփրկչական
պատկերս որ վասն մեր զգեցաւ մարմին
երեւելով մարդ, և է ի կամարս արեւմը-
տական խորանին. նմանահան ճշգրտու-
թեամբ յորինեալ է ընդդէմ Փրկչին և
զփառագարդ պատկեր արքային Գագկայ
... (որ) կայ առաջի Տեառն կերպագրեալ
այնպէս, որպէս թէ զՄողոթիւն խնդրես-
ցէ մեղաց... Գարձեալ է ի տեղի գահու-
յից, ի բարձանց ի խոնարհ կամարածեւ
աստիճանօք զէջան ունելով, որպէս զի ի-
ցէ տեղի աղօթից թագաւորին, զուսպ և
զերծ ի մարդկանէ... իսկ ի ներքուստ
կողմանէ զսրբութիւն սրբութեանցն հրա-
շալիս իմն յորինէ նկարապատկոյ ղեղովք,
դրամբք արծաթապատօք և յի ոսկեհուռն
զարդուք, ոսկեպատ պատկերօք, և ակամբք
պատուականօք, և մարգարտահիւս զար-
դուք, և պէսպէս երեւելի և պայծառ
սպասուք...» :

Ասողիկ եւս խաչիկ Ա (972 - 990)
կաթողիկոսին շինած Արգինայի եկեղեցին
կը նկարագրէ « և զարդարեաց (զնիւրս)
մեծապայծառ ծիրանածաղիկ ոսկեթիւն ան-
կուածովք ի զարդ ոսկույ և արծաթոյ,
և ամենազարդ պայծառութեամբ ջահա-
բորբօք լուսաւոր անօթոց» : Այս եկեղեց-
ւոյն ճարտարապետն եղած է Տրդատ. է՛
նոյնը որ Անիի կաթողիկէն կանգնեց, Ա-
նիի նկեղեցիները, ճարտարապետական
նոր ձեւով մը կը ներկայանան. արաբա-
կան ոճը յայտնի կը տեսնուի Շիրակայ
շատ մը եկեղեցիներու վրայ. և անոնցմէ
շատերը կը գոհանան սիւներու և կամա-
րախաղերու զեղեցկութեամբ. այսպէս է
նաև Անիի կաթողիկէն (Ձև 31), առանց
նկարի, առանց քանդակի վսեմ գեղեցկու-
թեամբ կը փայլի. այդ պատճառաւ հիաց-
մամբ կը զրէ թէքսիւն. «Այս շէնքը, նշա-

նաւոր է իր մեծ պարզութեամբ որ վա-
յելչութիւն ալ կը բովանդակէ՝» : Եւ Հ.
Ալիշան կը զրէ. «Ներքինն եկեղեցւոյն որ-
քան անպատկոյճ՝ այնքան վսեմ և զարմա-
նալի երևի, մանաւանդ զեղեցիկ զուգա-
չափութեամբ մասանցն, խրոխտածեւ ձրգ-
մամբ կամարացն և հսկայակառոյց սեանց-
յորոց չորք վերանան ի միջոյ եկեղեցւոյն
խաչածեւ խարսիօք, երիս երիս անկիւնս
ունելով ընդ միջոցս խաչաթիւոցն. բազ-
մամասնեայ են սիւնքն, ստուարք երեք
չափ (մտր), ղեղին և սեւաւ մեծամեծ կո-
տորովք, 16անկիւնի իմն ձեւով, և ամ-
բառնան մինչև ի թևս կամարացն. ոմանք
ի շերտիցն կորընթարդ են և ոմանք ան-
կիւնաւոր. և կամարք աստի և աստի կա-
պեն զսիւնսն ընդ իրեար» :

Աւելոյ կաթողիկէին ճարտարապետու-
թեամբ շինուած է նաև Ս. Լուսաւորիչ եւ
կեղեցին. շէնքը թէև նախորդին պարզու-
թիւնը ունի բայց ան կը բովանդակէ միան-
գամայն թէ նկար և թէ քանդակ, և այն-
քան նշանաւոր է այդ մասին որ թուրքե-
րը Նագրչըր գիլիսէ կը կոչեն զայս :

Եկեղեցւոյս նիւթական ծախան ընողը
եղած է Տրդատն Հոնեց ըստ 1215ի նախ-
կին արձանագրութեան, որ կը յիշէ Պատ-
կերագործ խառնրև. թէքսիւն կ'ըսէ թէ այդ
նկարները մէկ ձեւքէ գծուած չեն և ոչ
ալ միեւնոյն ժամանակի մէջ. կան նկար-
ներ որոնք յունարուս, կան ալ հայերէն
ստորագրուած են, այդ պատճառաւ կը
կարծեն որ ոմանց նկարիչք յոյն եղած
ըլլան :

Անիի Ս. Փրկիչը որ շինուած է 1035ին՝
իւր մէջը ունի աւետարանչաց և սրբոց
պատկերներ : Այս եկեղեցին ունի նաեւ
ուրիշ եզականութիւն մը իր ներքը. «Ի
կէս բարձրութեան կիսաբոլորին, կ'ըսէ
Հ. Ալիշան (Շիրակ 81), որ յարեմոտեան
կուսէ դրանն՝ աւսլիոնածեւ տեղի յորինեալ
է քարեղէն ելանելեօք ընդ որմամէջն, որ
և տանի հանէ մինչև ի տանիս եկեղեց-
ւոյն և զմերթին» :

Հ. Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

1. Texier, I, 149. 2. Երեւ 65.